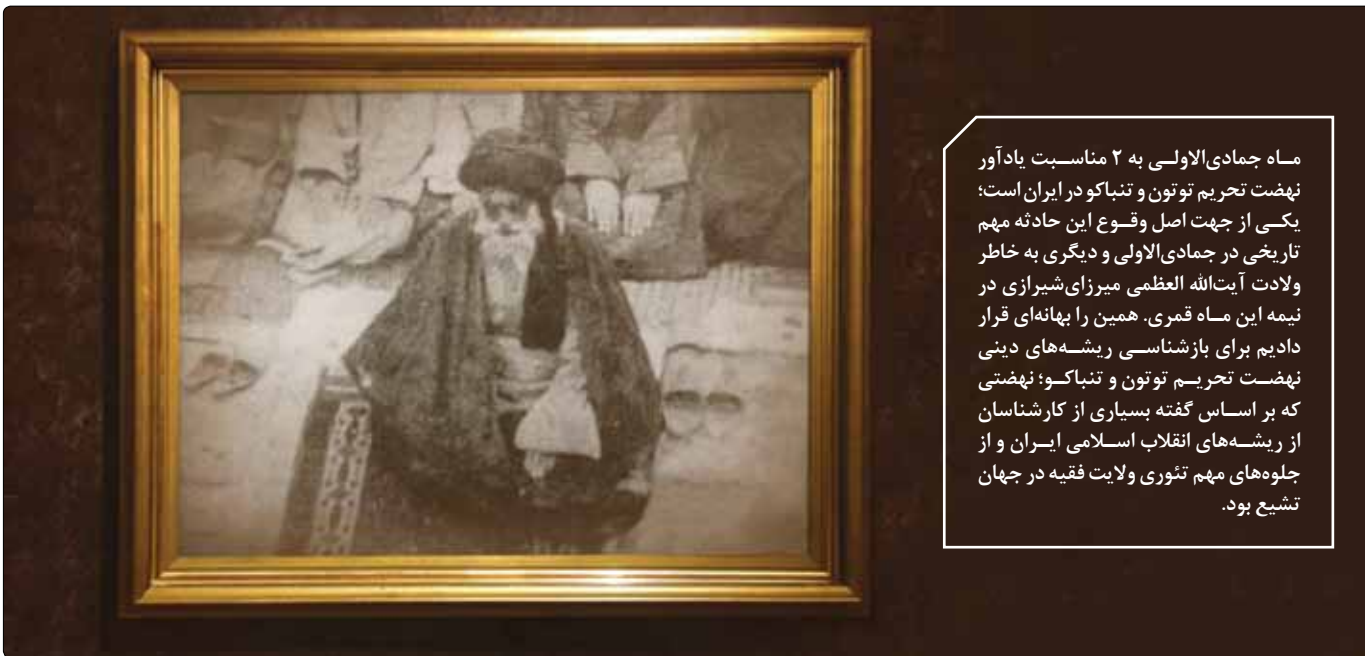

تأملی بر نقش آفرینی فقها در جنبش ضداستعماری تحریم توتون و تنباکو به عنوان یکی از ریشه‌های تاریخی انقلاب اسلامی ایران

فقیه علیه سلطه و استعمار

ماه جمادی‌الاولی به ۲ مناسبت یادآور نهضت تحریم توتون و تنباکو در ایران است؛ یکی از جهت اصل وقوع این حادثه مهم تاریخی در جمادی‌الاولی و دیگری به خاطر ولادت آیت‌الله العظمی میرزای شیرازی در نیمه این ماه قمری. همین را بهانه‌ای قرار دادیم برای بازشناسی ریشه‌های دینی نهضت تحریم توتون و تنباکو؛ نهضتی که بر اساس گفته بسیاری از کارشناسان از ریشه‌های انقلاب اسلامی ایران و از جلوه‌های مهم تئوری ولایت فقیه در جهان تشیع بود.

مهدی ابوطالبی
عضو هیات علمی مؤسسه امام خمینی^(ع)

«نهضت تنباکو» یکی از مهم‌ترین تحولات سیاسی-اجتماعی سده‌های اخیر ایران است که به رغم گذشت دهه‌ها از رخداد آن هنوز هم قابل تأمل و بررسی است. تا قبل از نهضت تنباکو حرکت‌های متعدد سیاسی-اجتماعی مردم به رهبری روحانیت علیه استعمار را شاهد بودیم؛ از جمله این حرکت‌ها می‌توان به حضور مردم در جنگ‌های ایران و روس بر اساس فتاوی‌های علمای شیعه و قتل «الکساندر گریبایدوف» سفیر روسیه تزاری در حرکت عمومی مردم بر اساس فتاوی میرزا مسیح مجتهد مبنی بر آزادی زنان مسلمان از سلطه سفارت روسیه اشاره کرد. اما این گونه حرکت‌ها صرفاً در مقابله با بیگانگان بوده است ولی اهمیت نهضت تنباکو در این است که این نهضت نخستین حرکت سیاسی-اجتماعی مردم ایران به رهبری مرجعیت شیعه در مقابله با استعمار و استبداد - به صورت همزمان - است که به موفقیت کامل رسیده است. نکته قابل تأمل اینکه در برخی تحلیل‌های ارائه شده درباره این نهضت عظیم، بر نقش بازاریان و روس‌ها به گونه‌ای تأکید شده است که این نهضت را حرکتی اقتصادی و در راستای منافع صرفاً اقتصادی بازاریان و منافع روس‌ها در مقابل انگلیس قلمداد کرده و ابعاد مذهبی آن را به عنوان وسیله‌ای برای رسیدن به این منافع اقتصادی جلوه داده است. بر همین اساس در این مقاله با بررسی مراحل مختلف نهضت از آغاز تا انجام و از مقدمات تا پیامدها به دنبال بررسی نقش نیابت عامه امام زمان به عنوان یکی از عناصر اصلی فرهنگ سیاسی شیعه در این نهضت هستیم تا میزان مذهبی بودن اهداف و آرمان‌های نهضت و اقدامات انجام شده در طول نهضت روشن شده و میزان دقت و ضعف تحلیل‌های مذکور که نگاهی اقتصادی به این حرکت عظیم دارند، مشخص شود.

■ نفوذ سیاسی-اجتماعی علما به عنوان نواب عام امام زمان در دوران قاجار

بعد از ظهور صفویه در ایران و نقش پررنگ و جدی علمای شیعه در مسائل سیاسی و اجتماعی، نفوذ و محبوبیت علما بین مردم شدت یافت و جایگاه سیاسی-اجتماعی علما تقویت شد. نفوذ علما از غلبه اصولیون بر اخباریون در دوران قاجاریه شدت یافت و در پس این دوره، بسیاری از امور اجتماعی تحت نظارت و ولایت آنها به عنوان نواب عام امام زمان انجام می‌شد. این مساله مورد اعتراف همه تاریخ‌نگاران ایرانی و خارجی بوده است. مهدی ملک‌زاده معتقد است در این دوره امور حقوقی مثل معاملات، اجرای عقد و نکاح، تقسیم ارث، اخذ حق امام، خمس و... تحت نظارت و در محضر علما انجام می‌شد و حل گرفتاری‌ها و مشکلات با استعلام و استفتا از ایشان میسر بود (تاریخ انقلاب مشروطیت، ج ۱: ۳۵۹) و حتی می‌توان گفت اکثر تحولات مهم سیاسی و اجتماعی با هدایت و رهبری آنها انجام می‌شد. مناصبی مثل قضاوت و افتا یا یافت خمس در حقیقت همان مناصب فقیه است که جزئی از اختیارات فقیه به عنوان نایب عام امام زمان است و مراجعه مردم به علما در این موارد ناشی از همین اعتقاد بود.

یکی از نویسندگان در این رابطه می‌نویسد: باید دانست روحانیون تا اواخر دوره قاجاریه در ایران نفوذ زیادی داشتند و مردم آنها را با ایمان و عقیده به جان و دل می‌پرستیدند و هر گاه مردم می‌خواستند به اعمال و رفتار مأموران دولتی انتقاد کنند، به آنها متوسل می‌شدند و ایشان نیز با نفوذی که در بین مردم داشتند، خوب می‌توانستند با شاه و دولتیان مخالفت کنند و اغلب هم زورشان می‌چربید. (تیموری، تحریم تنباکو؛ نخستین مقاومت منفی در ایران).

«یکی کدی» نیز در این رابطه معتقد است اعتقاد شیعه به این مساله که «حکومت شرعی تا زمان رجعت امام دوازدهم توسط آن دسته از پیشوایان علما که صلاحیت تفسیر و تعبیر خواست‌های امام را دارند، قابل اجراء است، در قرن نوزدهم آشکار شده بود» و «علما که خود از دخالت روزافزون کفار در امر تجارت و دولت خشمگین بودند و بیم آن داشتند مبادا قدرت‌های اروپایی بر همه شؤون کشور حاکم شوند، ناراضی توده مردم را منعکس می‌کردند. در حوادث مختلف نهضت تنباکو نیز شاهد این جایگاه علما در میان مردم هستیم. سیدجمال در نامه خود به میرزای شیرازی درباره نفوذ شدید علمایی مثل او در میان مردم می‌نویسد: «خدا کرسی ریاست تو را در دل‌ها و خرده‌های مردم نصب

کرده تا به وسیله آن، ستون عمل محکم و راه راست روشن شود. ملت اسلام در هر پیشامدی به تو متوجه شده و در هر مصیبتی چشمش را به تو دوخته. سعادت و خوشبختی، رستگاری و رهایی خود را در دست تو می‌داند. آرزوهایش به تو بسته است و آرامش تویی. همه مردم در برابر تو تسلیمند و همه فرمانبردارت هستند. امر تو در جامعه مسلمانان نافذ است و هیچ‌کس در مقابل حکمت گردن‌فرازی نمی‌کند».

در گزارش نماینده انگلیس نسبت به حوادث تبریز نیز آمده است: مردم تا وقتی که از جانب مجتهدان حمایت می‌شوند، هیچ واهمه‌ای از ناصرالدین شاه ندارند، اینطور که دولت در اینجا ناتوان به نظر می‌رسد... چنانچه ناصرالدین شاه تسلیم شود در حکم آن خواهد بود که قدرت فائقه مجتهدان را به رسمیت بشناسد، چون من اقناع شده‌ام همه چیز به آنان بستگی دارد.

علمای شیعه بر اساس همین اقتدار و نفوذ و ولایتی که برای خود به عنوان نایب عام امام زمان قائل بودند و به پشتوانه مردم که به این مطلب اعتقاد راسخ داشته و تبعیت عملی کاملی هم از آنها داشتند، اقدامات سیاسی-اجتماعی مهمی را در دوران قاجار انجام دادند. دوران سلطنت قاجار در ایران، دوره‌ای است که ایرانیان با فرهنگ و تمدن جدیدی به نام «تمدن غربی» یا «مدرنیته» روبه‌رو می‌شوند که از ابعاد مختلف اقتصادی، نظامی، سیاسی و فرهنگی ایران را مورد تهاجم قرار می‌دهد و حتی در مواردی هویت ایرانی را دچار بحران و فراز و فرودهایی می‌کند. تحولات مهم فرهنگی، سیاسی و اجتماعی این دوره که در واکنش نسبت به این پدیده جدید در ابعاد مختلف شکل گرفت، عمدتاً تحت تأثیر عناصر فرهنگی شیعه، بویژه عنصر ولایت بود که تلاش آن معطوف به حفظ هویت شیعی و عبور از بحران‌های مذکور بود. از جمله این موارد می‌توان به فتاوی‌های علمای شیعه در جریان جهاد با روس‌ها اشاره کرد که فتحعلی‌شاه با آگاهی از نفوذ کلام علما در بین مردم، از آنها درخواست روحانیت فرستاد. همچنین می‌توان به لغو قرارداد استعماری و ننگین روتیر توسط آیت‌الله ملاعلی کنی و جریان قتل گریبایدوف یا فتاوی میرزا مسیح مجتهد و نهضت تنباکو به عنوان تحولات و جنبش‌های مهم این دوران که به عنوان ریشه‌های تاریخی انقلاب اسلامی مطرح می‌شوند، اشاره کرد. نهضت تنباکو نخستین حرکت عمومی توده‌های مردم با محوریت مرجعیت شیعه علیه استبداد داخلی و استعمار خارجی است که با کمترین میزان خشونت و درگیری به پیروزی و کامیابی کامل می‌رسد و زمینه‌ساز حرکت‌های بزرگ اجتماعی-سیاسی بعدی می‌شود.

■ رجوع مردم به علما به عنوان ملجا و پناه

پس از تصویب و اعلان امتیاز، هیأت‌هایی از فرنگی‌ها با عنوان وکلای کمپانی به نقاط مختلف فرستاده شدند و مقرر شد این هیأت‌ها با اعزام به مناطق مختلف، کار خود را آغاز کنند. با حضور این افراد در ایالت‌های مختلف و اقدام به ضبط و خرید محصولات دخانیات، مشکلات مردم آغاز شد. از آنجا که چاره درمان اینگونه دردهای عمومی مملکت ایران، علمای ملتنا، لاجرم مردم، در هر شهر برای شکایات به در خانه علمای ملت بردند. نخستین گروه اعزامی فرنگیان به ایالت فارس بود؛ زیرا

میرزاحسن آشتیانی و شهید شیخ فضل‌الله نوری آغاز شد و تداوم یافت.

بنابراین نخستین اقدام مردم در واکنش مخالفت‌جویانه به قرارداد رزی، رجوع به علمای شیعه در هر شهر و منطقه است که این خود حاکی است از نقش جدی و جایگاه عظیم علمای شیعه در مسائل سیاسی-اجتماعی دولت و مساعدت کافی با آنها و حسن پذیرایی از آنها داشتند، به طرف شیراز روانه شدند. خبر ورود این افراد به شیراز در میان مردم پخش شد و قبل از ورود آنها، مردم به شیوه مرسوم در این دوره برای دادخواهی و شکایت به پناهگاه و ملجا اجتماعی رایج خود یعنی علما رجوع کردند. مرجع اصلی مردم در شیراز آیت‌الله سیدعلی‌اکبر فال‌اسیری بود که به دلیل شجاعت و قوه بیانش در بین علمای شیراز از معروفیت برخوردار بود. مرحوم فال‌اسیری در اجتماع مردم در شیراز به منبر رفته و سخنرانی مهمی علیه دولت و صاحب امتیاز ایراد کرد و در پایان شمشیری از زیر عبا در آورده و اظهار داشت: موقع جهاد عمومی است. ای مردم! بکوشید تا جامه زتان نپوشید. من یک شمشیر و ۲ قطره خون دارم، هر بیگانه‌ای که برای انحصار دخانیات به شیراز بیاید شکمش را با این شمشیر پاره خواهیم کرد.

■ توقع و لزوم دخالت علما به دلیل نیابت از امام زمان (عج)

در جریان نهضت تنباکو توقع عمومی از علما به عنوان نواب عام امام زمان این بود که در اینگونه امور مهم سیاسی-اجتماعی دخالت کنند، لذا در ادبیات رساله‌ها و نامه‌های آن دوره به این نکته اشاره شده است که مداخله جناب میرزای شیرازی به دلیل نیابت عام از امام زمان در اینگونه امور مهم سیاسی-اجتماعی طبیعی است و باید با چنین قراردادی مقابله کنند. شیخ حسن کربلایی در رساله تاریخ دخانیات با اشاره به مشکلات این قرارداد برای مردم و زمینه‌های سلطه کفار و جایگاه مذهبی و اجتماعی علما در بین مردم می‌نویسد: نظر به این مقدمه محکمه و نظر به اینکه این منصب بزرگ سرحداری اسلام و دین، مرتبه جلیله نیابت امام علیه‌السلام و امروزه در زیر این آسمان و در روی زمین همان شخص یگانه جناب‌شان را مسلم آفاق است و بس؛ نظر به این مقدمات محکمه مسلمه حضرت‌شان را حتم و لازم افتاد که فریادرسی اسلام و اسلامیان را جلوگیری از این فتنه عظمی... فرمایند (کربلایی، تاریخ دخانیات با تاریخ وقایع تحریم تنباکو). سیدجمال نیز در نامه مشهور خود به میرزای شیرازی به بحث نیابت ایشان از امام زمان (عج) و نصب عام فقیه از جانب خداوند متعال اشاره می‌کند و به همین دلیل، معتقد است میرزا وظیفه دارد درباره مساله تنباکو اقدام کند.

خدا نیابت امام زمان (عج) را به تو اختصاص داده و از میان طایفه شیعه تو را برگزیده و زمام ملت را از طریق ریاست دینی به دست داده است. چون تو وارث پیامبرانی، سررشته کارهایی را به دست سپرده که سعادت این جهان و رستگاری آن جهان بدان وابسته است... خدا کرسی ریاست تو را در دل‌ها و خرده‌های مردم نصب کرده تا به وسیله آن ستون عمل محکم شود و راه راست روشن شود... آیا چه کسی برای این کار مقابله با امتیاز تنباکو سزاوارتر از مردی است که خدا در قرن چهاردهم از میان همه او را انتخاب کرده و برهان دین و حجت بر مرمان قرار داده؟

فتاوی میرزای شیرازی به عنوان اصلی‌ترین عامل پیروزی نهضت تنباکو از طرفی سبب تعجب و از طرف دیگر باعث ترس و وحشت بیگانگان و عمال آنها در ایران شد. ترس از قدرت اجتماعی-سیاسی علما در همان

زمان صدور حکم تحریم میرزا و قبل از لغو قرارداد، در میان این افراد ایجاد شد. این ترس را می‌توان در سخنان سفیر روسیه در یک میهمانی که سفرای کشورهای دیگر را دعوت کرده است به وضوح مشاهده کرد. وی در این میهمانی، با اشاره به تبعیت فوری مردم از حکم تحریم میرزا، نسبت به این قدرت عظیم اجتماعی هشدار داده و اعلام خطر می‌کند. سفیر روسیه به این نکته اشاره می‌کند که اگر چنین فتاوی‌ای درباره برخی کالاها یا خارجی دیگر داده شود یا حتی به طور کلی کالاها یا خارجی تحریم شود، منافع اقتصادی همه ما به خطر می‌افتد و بالاتر از این اگر فتاوی‌ای درباره قتل اتباع خارجی در ایران صادر شود، بلوایی عظیم به راه خواهد افتاد که از دست ما هیچ کاری برنخواهد آمد. (کربلایی، همان: ۱۶۱ - ۱۶۴) تعجب و شگفتی دولت‌های خارجی از عظمت حرکت میرزا را در این مساله می‌توان دید که تمام دولت‌های خارجی که در ایران نماینده داشتند، از نمایندگان و مأموران خود خواستند درباره احوالات و شخصیت میرزای شیرازی به طور مفصل تحقیق کنند و گزارش دهند تا بفهمند این شخص بزرگ کیست که موفق به چنین کار عظیمی شده است. همچنین برخی سران کشورهای خارجی مثل امپراتور روسیه تواضع و خشوع خود نسبت به مرحوم میرزا را در نامه‌های مؤدبانه و با احترام کامل خطاب به ایشان نشان می‌دهد و می‌نویسد: من اوامر شما را در ممالک روسیه نسبت به مسلمانان اجرا می‌کنم و حاضرم برای پیشرفت مقاصد شما مملکت ایران هر اقدامی کنم.

البته میرزای شیرازی که از فراست و کبایت بالایی برخوردار است و می‌داند سلام برگ بی‌طمع نیست و روس‌ها در هر صورت به دنبال منافع کشور خودشان هستند و هیچ‌گاه خیرخواه ملت مسلمان و ایرانیان نیستند، به همین سبب با زیرکی تمام به رغم اینکه سرکنسول روس چند روز در کشتی توقف کرده تا اذن ملاقات با میرزا را بگیرد، از پذیرفتن و ملاقات با او عذر می‌خواهد و به بهانه اینکه آداب نامه‌نگاری با امپراتور را نمی‌داند، از دادن جواب امتناع می‌کند و صرفاً پیغام می‌دهد شما از طرف من به امپراتور اظهار امتنان بنویسید. انگلیسی‌ها نیز در رقابت با روس‌ها به همین مضامین نامه‌ای از طرف پادشاه انگلستان برای میرزا فرستادند و به وسیله کنسول خود پیغام دادند انتظار جواب ندارند و فقط ممنون می‌شوند که میرزای شیرازی نامه را قبول کند.

مجموع مطالب گفته شده نشان می‌دهد در روند شکل‌گیری نهضت تنباکو و فرآیند مقابله با حکومت، نقش علما به عنوان نواب عام امام‌زمان (عج) در اعتراض به قرارداد، رهبری جنبش بر اساس حکم ولایی، ساماندهی اجتماعات مردمی و تحریک عواطف و احساسات مذهبی مردم نسبت به امام زمان از مهم‌ترین عوامل پیش‌برنده نهضت است. بر همین اساس، ضعف تحلیل‌هایی مثل تحلیل نیکی آر کدی و تحلیل فریدون آهیت و برخی روشنفکران امروزی که نقش بازاریان و گاهی روشنفکران و در مواردی نقش روسیه به عنوان رقیب اقتصادی-سیاسی انگلیس را پررنگ کرده و این نهضت را بیشتر یک حرکت اقتصادی و در راستای منافع مالی بازاریان و روس‌ها می‌دانند که از مذهب به عنوان ابزاری برای پیشبرد این اهداف استفاده کردند، مشخص می‌شود. این در حالی است که این جنبش در اصل یک حرکت مذهبی است که البته منافع مردم ایران در همه ابعاد فرهنگی، اقتصادی و اجتماعی را نیز در نظر دارد ولی بعد مذهبی آن اصیل و بسیار پررنگ است. به دلیل همین ابعاد مذهبی جنبش است که نتایج و پیامدهای این جنبش نیز عمدتاً رنگ و روی مذهبی دارد تا اقتصادی، لذا در گزارش‌های تاریخی ذکر شده است فضای عمومی جامعه اسلامی ایران بعد از پیروزی نهضت شاهد افزایش شور و نشاط دینی و معنوی مردم بود و به تعبیر مرحوم کربلایی، دور مسلمانی از تو تجدید شد و موجبات کثرت جمعیت و ازدحام مسلمانان در مساجد و مجامع فراهم آمد و جایگاه و اعتبار علما در میان مردم مسلمان و غیرمسلمان ایرانی و خارجی و حتی در دربار بسیار ارتقا یافت. (همان: ۲۱۷ و ۲۱۸ و ۲۲۲ و ۲۲۳)

البته به دلیل رشد جایگاه سیاسی-اجتماعی علما و شکسته شدن ابهت استبداد داخلی و استعمار خارجی این نهضت زمینه‌ساز حرکت‌های بعدی بویژه نهضت مشروطه و در نهایت انقلاب اسلامی ایران شد که با محوریت عناصر فرهنگ سیاسی شیعه بویژه رهبری مرجعیت شیعه شکل گرفت.

با بالاترین سرعت، بدون قطعی دانلود کنید

حجم نامحدود و پرسرعت با انتخاب اینترنت باکیفیت